

ABU NASR FOROBIY ASARLARIDAGI MA’NAVIY QARASHLAR VA TARIXIY MEROS

Kadirova Ziyoda

Alfraganus university Ijtimoiy fanlar kafedrasida katta o‘qituvchisi, f.f.n.

Annotatsiya: Ushbu maqola Abu Nasr Forobiy tomonidan yaratilgan ilmiy, falsafiy, ijtimoiy-axloqiy merosining O‘zbekiston va jahon ilm-fani rivojida o‘rni va ahamiyati, shuningdek, bugungi zamon yoshlar dunyoqarashini rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan. Bundan tashqari maqolada Forobiyning turli sohalarda xususan, falsafa, tilshunoslik, musiqa va mantiq ilmi tarixi va rivojida o‘ziga xos o‘rni va shu sohalarga qo‘shgan hissasi falsafiy tahlil etilgan.

Аннотация: Целью данной статьи является раскрытие роли и значения научного, философского, социально-этического наследия, созданного Абу Насром Фароби, в развитии Узбекистана и мировой науки, а также его значение в развитии мировоззрения современной молодежи. Кроме того, в статье дается философский анализ уникальной роли Фароби в истории и развитии философии, лингвистики, музыки и логики, а также его вклада в эти области.

Abstract: This article aims to reveal the role and importance of the scientific, philosophical, socio-ethical heritage created by Abu Nasr Farabi in the development of Uzbekistan and world science, as well as its importance in the development of the worldview of today's youth. In addition, the article provides a philosophical analysis of Farabi's unique role in the history and development of philosophy, linguistics, music, and logic, as well as his contribution to these fields.

Kalit so‘zlar: Abu Nasr Farobiy, Sharq falsafasi, Uyg‘onish davri, falsafiy tafakkur, jamiyat rivoji, musiqashunoslik, bilish nazariyasi, aqliy bilish, xissiy bilish.

Ключевые слова: Абу Наср Фараби, восточная философия, Возрождение, философское мышление, общественное развитие, музыковедение, теория познания, интеллектуальное познание, эмоциональное познание.

Key words: Abu Nasr Farabi, Eastern philosophy, Renaissance, philosophical thinking, social development, musicology, theory of knowledge, intellectual knowledge, emotional knowledge.

O‘rta asrlar tarixida IX-XV asrlarda Yaqin Sharq mamlakatlari, birinchi navbatda, Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy-ma'naviy taraqqiyotida, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, diniy, falsafiy ta'limotlari rivojlanishida keskin o‘zgarish, tub burilish davri bo‘ldi. Bu madaniy jonlanish va yuksalish jamiyat hayotining barcha sohalarida kirib boradi, ma'naviy hayotni qamrab oladi. Ijtimoiy taraqqiyotning ana shu davrlarda Markaziy Osiyo xalqlari dunyo madaniyati taraqqiyotining eng oldingi, yetakchi

sohalarida turish darajasiga ko‘tarila oldilar. Markaziy Osiyoning jahon madaniyati taraqqiyotining eng yirik va markaziy o‘choqlaridan biriga aylanishi xuddi shu davrga to‘g‘ri keladi. Ana shu davrlarda Markaziy Osiyo xalqlari safidan o‘zining aql-idroki va tafakkuri, qomusiyliigi bilan insoniyatni lol qoldirgan fan va madaniyatning so‘nmas yulduzlari, jahonga mashhur bo‘lgan matematik, astronom, kimyogar, minerolog va tibbiyotchilar, shoir, yozuvchi va san‘atshunoslar, tasviriy san‘at va naqqoshlik ilmiy arboblari, dunyo tan bergan faylasuf va tarixchilar, so‘z san‘atining toji hisoblangan adabiyotchi va tilshunoslar, g‘azal mulkinging sultonlari —Muallimi soniy va —Shayx ur-raislilar saf-saf bo‘lib yetishdilar.

Buyuk tafakkur egalariining butun bir avlodli yetishib chiqqan, olam uzra dovrug‘ taratgan, jahonni ilm, ma‘rifat va ma‘naviyat nuri bilan yoritgan davr, adolat talabi bo‘yicha, Sharq tarixida oltin asr yoki Uyg‘onish davri deb ataladi.

Uyg‘onish davri mutafakkirlari o‘zlarining qomusiyliklari, ayni bir paytning o‘zida ham faylasuf, musiqashunos, ham mantiqshunos, jamiyatshunos, adabiyotchi, tarixchi, shoir, matematik, xullas, ilmning hamma sohasidan xabardorliklari, ijodining bir necha sohalarida o‘zlarini ko‘rsatganliklari bilan ajralib turadilar. Sharq ulug‘ siymolarining kishini lol qoldiradigan jihatlaridan biri sifatida bir necha tilda bemalol gaplasha olganliklari, o‘sha tillardagi ilmiy manbalar, asarlardan bekamu ko‘st foydalana olganliklarini ham aytib o‘tishga to‘g‘ri keladi. Ilm-fan va madaniyatda ular shu gullangan sohalarini sanab chiqishdan ko‘ra shug‘ullanmagan sohalarini sanasak, aniq aytib berish osonroqdir.

Ilmning qaysi masalasi bilan shug‘ullangan bo‘lsalar, o‘sha sohada buyuk kashfiyotlar qilishdi, o‘tmishdoshlaridan hech bir alloma zabt eta olmagan fanning nurafshon cho‘qqilarini zabt eta oldilar. Bundan tashqari, ularning ko‘pchiligi fanda yangicha yo‘nalishlarni, yangicha tafakkur uslubini ixtiro qildilar, ilgari hech kim aytmagan tamomila yangi ta‘limotlarni maydonga tashladilar va ilmiy asoslab berdilar. Buyuk mutafakkir allomalari tomonidan chuqur ilmiy asoslangan g‘oya va ta‘limotlar faqat ular yashagan davr ko‘zgisigina emas, balki kelajakni oldindan bashorat qilish, tabiiy, ijtimoiy voqea va jarayonlarni oldindan aytib berish nuqtaiy nazaridan ham bebahodir. Donishmand bobolarimizning ilmiy-falsafiy ta‘limotlari – umumbashariy ahamiyatga ega bo‘lgan ta‘limotlardir. Shu narsa e‘tiborga sazovorki, Sharq mutafakkirlari o‘z davri dolzarb hayotining markazida bo‘ldilar, xalq va Vatan manfaatini himoya qildilar. Bu ularning haqiqiy barkamol inson, otashin vatanparvar, xalqparvar va buyuk alloma ekanliklarining belgisi va bosh sababidir. Ushbu buyuk zotlar qomusiy aql egalari yashagan va ijod qilgan davrlardan boshlab Sharqda, Markaziy Osiyoda ilm-fan va madaniyat, falsafa yanada rivojlana boshladi. Bu rivojlanish, to‘xtovsiz takomillashib borish bir necha yuz yillarni o‘z ichiga qamrab oldi va bizning davrimizga yetib keldi.

O‘rta Osiyo Uyg‘onish davrining allomalaridan, yirik namoyondalaridan biri sifatida Al-Forobiy ilmiy merosini o‘rganadigan bo‘lsak, u deyarli fanning barcha sohalarini egallab, kelajak – avlodlarga turli fan sohalariga oid 160 dan ortiq asarlari orqali buyuk ma‘naviy meros qoldirdi. Forobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musifa, falfasa, tilshunoslik va adabiyotga oid buyuk asarlar, risolalar yozib o‘sha davridayoq butun musulmon olamida mashhur bo‘lgan. U yozgan Aristotel (Arastu)ning — “Metafizika asari maqsadlari haqida”, — “Tirik mavjudot a'zolari haqida”, — “Musiq kitobi”, — “Baxt-saodatga erishuv haqida”, — “Fozil odamlar shahri”, — “Qonunlar haqida kitob” va boshqalar buyuk olimning ilm va dunyoqarash darajasini beqiyos darajada kengligi va chuqurligidan dalolat beradi.

Forobiy ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo‘shganligi uchun — “Al-muallim assoniy” — ya‘ni “Ikkinchi muallim”, — “Sharq Aristoteli” degan mo‘tabar unvon oldi. Forobiyning — “Inson tanasining a'zolari haqida”gi risolasi tibbiyot ilmining maqsad va vazifalarini aniqlashga bag‘ishlangan bo‘lib, qomusiy alloma Ibn Sino ham bu asarga ko‘plab mirojat qilgan. Shu ma'noda bu asar Forobiyni buyuk qomusshunos bo‘lganligini isbotlaydi. Forobiy — “Astrologiyaning to‘g‘ri va noto‘g‘ri qoidalari haqida” risolasida astrologlarning ruhiy va ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni osmoniy jismlar haqidagi ilmiy taxminlarga asoslangan faoliyatlarini yolg‘on tasavvurlar va uydirmalardan farqlash zarurligini ta'kidlaydi. Olimning ko‘p jildlik — “Musiq haqidagi katta kitob” asari musiq ilmining katta bilimdoni bo‘lganliginigina emas, ayni zamonda Forobiyning taniqli musiqashunos sozanda va ajoyib bastakor ham bo‘lganligini dalillaydi. U yangi musiq asbobining ixtirochisi ham bo‘lgan. Forobiy yirik mantiqshunos olim sifatida ham nom chiqargan. Bu borada u yunon olimlarining ijobiy an'analarini davom ettirib, mantiq ilmining turli muammolariga oid bir qator risolalar ijod qilgan.

O‘rta asr fanining rivoji va taraqqiyoti Forobiyning ilmlar tasnifi bo‘yicha olib borgan ilmiy ijodiy ishlari g‘oyatda qimmatlidir. U — “Ilmlarning kelib chiqishi haqida” va — “Ilmlarning tasnifi haqida” va boshqa risolalarida o‘sha davrda ma'lum bo‘lgan 30 ga yaqin ilm sohasining tartibi, tasnifi va tafsilotini beradi. Umuman, Forobiy ilmning beshta asosiy turkumini ko‘rsatadi:

1. Til haqidagi ilm (grammatika, poetika, to‘g‘ri yozuv va boshqalar. Jami yettita bo‘limdan iborat).
2. Mantiq. Sakkiz bo‘limdan iborat.
3. Matematika, yetti mustaqil ilm: arifmetika, geometriya, optika, sayyoralar, musiq, og‘irlik, mexanika.
4. Ilm at -tabiiy va ilm al -iloxiy – tabiiy va ilohiy ilmlar yoki metafizika.
5. Siyosat ilmi (ilm al-madaniy, shahar haqidagi ilm, shaharni boshqarish ilmi), yurisprudentsiya (fiqh) va musulmon teologiyasi (kalom)[1].

Forobiy shug‘ullangan har bir soha, u yozgan har bir asar, yangi davr va hozirgi zamon olimlari tahsini va e'tiboriga sazovor bo'lgan. Forobiy yozgan asarlar o'rta asr ilmining qariyb barcha sohalarini o'z ichiga qamrab olgan. O'zining asarlarini shuning uchun ham o'z davrining ko'zgusi, qomusi deyish mumkin.

1. Forobiy qadimgi yunon mutafakkirlari va tabiatshunoslari yirik asarlarining umumiy mazmuni va yo'nalishini ilmiy tahlil qilib maxsus asarlar yaratdi. Arastuning —Metafizika, —Ritorika, —Poetika, —Kategoriyalar, —Analitika, —Etika va boshqa ko'plab asarlarini izohlab berdi.

Forobiy o'rta asr falsafasi rivojiga katta hissa qo'shdi, birinchi bo'lib o'z davridagi ilmlarni tasnif qildi, ya'ni turlarga bo'ldi. O'zining ona tili – turk tilidan tashqari, fors, yunon, suriya, arab va yana bir necha tillarni mukammal bilgan. Sharqning mashhur tarixchi olimi Ibn Hallikon (1211-1282 yillar) fikricha, til bilishda hech kim Forobiy erishgan darajaga erisha olmagan. Uning so'zi bilan aytsak, Forobiy yetmishdan ortiq til bilgan[2].

2. Forobiy o'z bilimi, ma'rifati, fikr doirasining kengligi, qomusiyligi, jahon fani taraqqiyotiga qo'shgan bebaho hissasi bilan shu darajada katta shuhratga erishdiki, oqibatda u hayotligidayoq Arastudan keyingi yirik mutafakkir, —Al muallim as-soniy – Ikkinchi muallim, —Sharq Arastusi nomlari bilan ulug'langan.

Uyg'onish davrining mashhur faylasufi Forobiy xudoni —birinchi sabab, —birinchi mohiyat deb izohlaydi. Forobiy barcha mavjudotni, olamni, birinchi sabab – barcha mohiyatni xudodan keltirib chiqaradi. Uning ta'kidlashicha, dunyoning moddiy asosi tuproq, suv, havo, olov va osmondan iborat bo'lib, Forobiy ta'limoticha, osmon jismlari ham, yerdagi jismlar ham ana shu unsurlarning birikuvidan vujudga keladi. Forobiy, hamma narsaning umumiy jinsi olamdir, olamdan tashqari hech nima yo'qdir, deydi[3].

Forobiy olamdagi har bir narsa materiya va shakldan iboratligiga, materiya va shakl biri ikkinchisiga sabab bo'lishi mumkin emasligi, aksincha, har ikkalovi o'zaro dialektik birlikda mavjudligi xususida ham o'z fikrini bayon etadi. Allomaning uqdirishicha, harakat moddiy olamdagi narsa va hodisalar to'xtovsiz harakat va o'zgarishda, harakat, o'sish-o'zgarishining sababi esa boshlang'ich moddiy unsurlarning turlicha qo'shilishidadir. Forobiyning bilish haqidagi fikrlari ham e'tiborga loyiq. Bilish masalasiga u inson mohiyatini tushuntirib berishning tarkibi sifatida qaraydi. U, inson taraqqiyotning mahsuli bo'lib, hayvonot olamidan farq qiladi, tabiat esa uning ob'ekti deb biladi. Ob'ekt sub'ektga qadar mavjud bo'lgani kabi bilinuvchi narsa bilishga qadar mavjuddir, deydi. —Ilm va san'atning fazilatlarini risolasida tabiatni bilishning cheksizligini, bilishning bilmaslikdan bilishga, sababiyat bilishdan oqibatni bilishga qarab borishni ta'kidlaydi. Forobiy bilishni ikki bosqichga hissiy va aqliy bilishga bo'ladi. Hissiy bilishni borliqning tashqi xossalari haqida bilim

berish manbai deb qaraydi. Shu bilan birga u aqliy bilish hissiy bilishsiz vujudga kela olmasligini uqdiradi[4].

Inson o‘zini qurshab turgan moddiy olamni, materiyani sezgi a'zolari, aql-idroki orqali bila boradi. Forobiy asarlarida insonning bilish, ruhiy qobiliyatlarini miya boshqaradi, yurak esa barcha a'zolarni hayot uchun zarur bo‘lgan qon bilan ta'minlaydi, bu quvvatlardan birortasi ham materiyadan ajralgan holda yashay olmaydi, degan g‘oyani ilgari suradi. Forobiyning xizmatlar dialektika atamasining kelib chiqishi, uning mohiyati, falsafiy tafakkurlash san'atini shakllantirishda, ilmiy bilishdagi ahamiyati, uning sofistlik tafakkurdan farqi sinshari jiddiy masalalarni asoslab berishda nihoyatda kattadir.

Forobiyning yozishicha, dialektika, ya'ni —al -Jadval atamasi qadimgi yunon faylasuflari Suqrot va Aflotun tomonidan qo‘llanilgan bo‘lib, ma'nosi bahs, muzokara yordamida haqiqatga erishish demakdir. —Dialektika – deb yozgan edi Forobiy, - haqiqatga yoki falsafaga faqat dialektik bahs orqali erishish mumkin.

Forobiy —Dialektika, —Sofistika, —Ritorika va boshqa asarlarida mazkur falsafiy tafakkur usulining fikrlar kurashi hamda ilmiy bilishdagi ahamiyatini har tomonlama asoslab bergan. Shuningdek, u dialektika tushunchasining shakllanishi tarixini ko‘rsatib berdi.

Xulosa sifatida Abu Nasr Forobiy yaratgan ilmiy falsafiy meros nafaqat o‘zbek millati tarixi va kelajagi, falsafiy tafakkur taraqqiyoti, balki butun jahon ilm-fani rivojida katta ahamiyatga egadir. Forobiy asarlarini o‘rganish asosida yosh olimlarimiz falsafa va mantiq fanlari mohiyati, shuningdek jamiyatshunoslarimiz bugungi demokratiyaning asosiy tamoyillari shaxs erkinligi, jamiyat hayotidagi qonun ustuvorligi va jamiyat oldida shaxsning burjlari mavjudligini anglab yetadi. Shu sababli ham biz bugungi avlod bu kabi bebaho ilmiy merosni qoldirgan olimlarimiz, ajdodlarimiz hayoti va ijodini yanada chuqurroq o‘rganishimiz lozim bo‘ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Xayrullayev.M.M. —Forobiy va uning falsafiy risolalaril, Toshkent., 1963. 277-bet.
2. Abu Nasr Forobiy —Fozil odamlar shahril. Abdulla Qodiriy nashriyoti, Toshkent, 1993, 201 –bet.
3. Abu Nasr Forobiy —Fozil odamlar shahril. Abdulla Qodiriy nashriyoti, Toshkent, 1993, 148 –bet.
4. Haydar Aliqulov. —Gumanistik meros va shaxs ma‘naviy kamolotil. Toshkent. 2008. 22 – b.
5. Mamanov, J. A. (2018). Yoshlar ma‘naviy madaniyatiga tahdid yoki messioneerlikning salbiy oqibatlaril. O‘zMU xabarnomasi, 169.

6. Mamanov, J. A. (2018). MA’NAVIY TARBIYA TAKOMILIDA SPORT VA AXLOKIY MADANIYATNI UYFUNLASHTIRISH MASALASI. Fan-Sportga, (3), 74-78.

7. Mamanov, J. A., & Xushvaqtoʻv, Z. R. (2022). MILLIY MENTALITET (MEXANIZMI) VOSITASIDA YOSHLAR MA’NAVIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHNING MILLIY VA UMUMINSONIY TAMOYILLARI. Educational Research in Universal Sciences, 1(6), 9-13.

8. Mamanov, J. A. (2020). Young people are increasing a spiritual culture place of national mentality. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 3203.

9. Mamanov, J., & Turgʻunov, T. (2022). MILLIY MENTALITET ASOSIDA YOSHLAR MADANIYATINI YUKSALTIRISHNING MILLIY VA UMUMINSONIY TAMOYILLARI. Educational Research in Universal Sciences, 1(7), 520-528.

10. Mamanov, J. A. (2023). YOSHLAR MADANIYATI TUSHUNCHASI VA UNING OʻZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Educational Research in Universal Sciences, 2(13), 383-390.

11. Mamanov, J., & Turgʻunov, T. (2023). MAMLAKATIMIZ AHOLISI OʻRTASIDA SOGʻLOM TURMUSH TARZINI QAROR TOPTIRISH–BUYUK KELAJAK ASOSI. Educational Research in Universal Sciences, 2(3), 311-314.